

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi
The Journal of International Social Research
Cilt: 9 Sayı: 43 Volume: 9 Issue: 43
Nisan 2016 April 2016
www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

**İMPARATORLUK'TAN CUMHURİYET'E İZMİR'DE İLK TÜRK FOTOĞRAFÇI: HAMZA RÜSTEM
FROM EMPIRE TO REPUBLIC THE FIRST TURKISH PHOTOGRAPHER IN IZMIR: HAMZA RÜSTEM
Zühal ÖZEL SAĞLAMTİMUR*
İpek CABADAK****

Öz

Hamza Rüstem (1872-1971) İzmir'de ilk Müslüman Türk stüdyo fotoğrafçısı olarak tanınmıştır. Rüstem, Girit'te doğmuş ve İstanbul'daki eğitim hayatının ardından 1896'da Girit-Kandiye'de fotoğrafçılık kariyerine başlamıştır. Bahaettin Rahmi Bediz'den fotoğrafçılığın tüm detaylarını öğrenmiştir. Bediz, 1909'da İstanbul'a gitmeye karar verdiğinde, fotoğraf stüdyosu "Photographeion Rahmizade Behaeddin"i yanında çıkararak çalışan Hamza Rüstem'e tüm ekipmanıyla birlikte devretmiştir. Hamza Rüstem stüdyosuna "Phographeion Bahaeddin succr. Hamza Rüstem" adını vermiş ve 1925'de fotoğraf stüdyosunu açmak için İzmir'e gitmiştir.

Anahtar Kelimeler: Fotoğrafçılık, Stüdyo Fotoğrafçılığı, Hamza Rüstem, Girit, Kandiye, İzmir.

Abstract

Hamza Rüstem (1872-1971) is recognized as the first Muslim Turkish studio photographer in Izmir. He was born in Crete and started his career in Candie, Crete in 1896 after his education in Istanbul. Rüstem learned all the details of photography from Bahaettin Rahmi Bediz. When Bediz decided to go to Istanbul in 1909, he handed over his photography studio "Photographeion Rahmizade Behaeddin" with all its equipment to Hamza Rüstem, who worked as an apprentice near him. Rüstem gave the name "Phographeion Bahaeddin succr. Hamza Rüstem" to his studio and then went on to open photography studios in Izmir in 1925.

Keywords: Photography, Studio Photography, Hamza Rüstem, Crete, Candie, Izmir.

Giriş

Hamza Rüstem¹, İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e dönemin sosyo-kültürel haritasında gerçekleşen demografik dönüşümlere fotoğraflarıyla tanıklık etmiş, tarihsel açıdan görsel envanter oluşturmuş bir fotoğrafçıdır. Rüstem'in bugüne ulaşabilen fotoğrafları, toplumsal hafızaya ilişkin belgeler olarak değer taşımakta, gelecek kuşaklara o günlere ait bilgilerin, tecrübelerin, örneklerin, görüşlerin aktarıldığı kaynaklar olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda Hamza Rüstem, yaşamı ve fotoğrafçılık hayatı araştırmaya değer bir fotoğrafçı olarak görülmüştür.

Bu makale, bilimsel biyografi hazırlama yöntemi üzerine temellendirilerek yapılan araştırmalar sonucunda hazırlanmıştır. İzmir fotoğraf tarihinde ilk Müslüman Türk fotoğrafçı olması nedeniyle oldukça önemli bir yer teşkil eden Hamza Rüstem'in biyografik bilgileri kronolojik bir sıra içerisinde, doğumu, ailesi, yetişmesi, Uşak'tan İstanbul'a öğrenim hayatı, Girit'ten İzmir'e fotoğrafçılığa dair çalışma yaşamı, mesleğe getirdiği yenilikleri, gösterdiği başarıları, kişiliği, huy, karakter ve davranış özellikleri, sözlü tarih çalışmalarına, belgelere, araştırma ve incelemelere dayandırılarak oluşturulmuştur. Araştırmaya konu olan Hamza Rüstem'in biyografisi, Hamza Rüstem Fotoğrafhanesi bağlamında ele alınmıştır. Hamza Rüstem Fotoğrafhanesi, yalnız Ege Bölgesi için değil, Türkiye açısından da yerel tarihten evrensele giden süreç içerisinde görsel bir yapıtaşını niteliği taşımaktadır.

1. Hamza Rüstem ve Ailesi

Giritli Lagudaki² ailesinin oğlu olan Hamza Rüstem, 1872 yılında Kandiye'de dünyaya gelmiştir. Babası Mustafa Rüstem Efendi (1831-1938), Lagudaki lakaplı Ali Efendinin oğludur. Osmanlı İmparatorluğu Sancağı olan Girit'teki diğer pek çok aile gibi Bektaşî olan Lagudakilerin Girit'e Konya'dan göç ederek geldiği bilinmektedir.

* Doç. Dr., Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi.

** Eğitimci, araştırmacı.

¹ Hamza Rüstem'e ait belge ve fotoğraflar, torunu Mert Rüstem'in koleksiyonunun bir bölümünü teşkil etmektedir. Araştırma kapsamında bu koleksiyondan yararlanılmasına izin veren, destek olan ve yapılan görüşmelerde bilgilerini paylaşan Mert Rüstem'e teşekkür ederiz. Ayrıca Nermin Rüstem (Hamza Rüstem'in oğlu Nuri Rüstem'in eşi) ve Vala Rüstem'e (Hamza Rüstem'in oğlu Metin Rüstem'in eşi), Reşat Akmaz (Dönemin İzmir Fotoğrafçılar Odası Başkanı), Erol Usal (Görüntüleme Aygıtları Teknikeri), Ali Denizci (Firma çalışanı) de kişisel görüşmelerimizi kabul ettikleri ve bilgilerini paylaştıkları için teşekkür ederiz.

² Lagudaki: Ada tavşancığı. Neden bu lakabın verildiği hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Geniş bir ailenin ferdi olan Mustafa Rüstem Efendi, üç kız dört erkek kardeşten biridir³. Gençlik yıllarında terzi olarak çalışmaya başlayan Mustafa Rüstem Efendi, 27 yaşında Fatma Zehra hanımla evlenmiştir. Mustafa Rüstem Efendi evlendikten sonra terziliği bırakarak kayınpederinden eğitim almaya başlamıştır. Fransızca, Arapça, Farsça, Latince ve Yunanca bilen Mustafa Rüstem Efendi, kayınpederinin ardından gençlere eğitim vermeye başlamıştır. Toplumsal yapıya uyumlu bağlantılı olarak verilen dini eğitimin yanı sıra şahıslara verilen okul açma hakkı sayesinde Kandiy'e Müslümanlara ait birçok okul kurulmuştur. Bu okullardan biri de, Mustafa Rüstem Hoca'nın eğitim verdiği okuldur (Özel Sağlamtimur, 2012: 10).

Mustafa Rüstem Efendi'nin önce kızı Naciye Hanım, ardından oğlu Hamza Rüstem dünyaya gelmiştir. Hamza Rüstem ilk eğitimine babası Mustafa Rüstem Hoca'nın Girit'teki okulunda başlamıştır. Ancak, 19. yüzyıl sonlarında Girit'te yaşanan huzursuzluklara, Giritli Rumların isyanları da eklenmiştir. İsyanları bastırmak amacıyla imzalanan 1878 "*Halepa Mukavelesnamesi*"⁴ ile Hıristiyanlara yeni haklar verilmiştir. Yaşanan bu yeni gelişmeler, diğer Türk ailelerine olduğu gibi Rüstem ailesine de tehdit oluşturmuştur. Mustafa Rüstem adadaki Müslüman direnişçilerden biridir ve direniş hareketi içinde etkin bir rol oynamaktadır. Bu karmaşık ortamda Mustafa Rüstem Efendi ve eşi, çocuklarını sağlıklı bir ortamda yetiştirmelerinin mümkün olmadığına kanaat getirmiş ve Girit'ten ayrılmaya karar vermişlerdir.

Rüstem ailesi adadan ayrılan Müslüman kabileye katılarak, 1890'larda Ege bölgesinde bulunan Uşak vilayetine yerleştirilmişlerdir. Mustafa Rüstem Efendi, kendilerine oturmak için verilen evin dışında, okul olarak kullanılmak üzere bir yer daha almıştır.

Bu dönemde Uşak'ta Rumlar, Ermeniler, misyonerler ve Müslüman-Türkler tarafından özel okulların açıldığı görülmekte, bu konuda Müslüman-Türk ahalinin de aktif olduğu anlaşılmaktadır (Çakmak, 2011: 40). 20. yüzyıl başında Uşak Kasabası'nda Müslüman-Türk ahali tarafından da özel okullar açılmıştır. Nümüne-i Edeb Mektebi dışında, Şemşü'l-Maârif, Gülşen-i İrfan, Bedrü'l-Maârif ve Mustafa Rüstem Efendi Mektebi açılan özel okullardır (Çakmak, 2011: 50). Mustafa Rüstem Efendi Mektebi, Uşak'ta Giritli Hoca diye tanınan Mustafa Rüstem Efendi tarafından Çalikoğlu Hüsnü Ağa Hanının arka kısmında açılmıştır (Öntuğ ve Solak, 2005: 69). Mustafa Rüstem Efendi Mektebi, o yıllarda Osmanlı Devletinin klasik eğitim anlayışında, çocuklara okuma-yazmanın ve dört temel işleminin öğretildiği, coğrafya, matematik, Osmanlı tarihi, ahlak ve dini bilgilerin verildiği bir temel eğitim okuludur.

Mustafa Rüstem Efendi ve ailesi, yaşadıkları göç nedeniyle zor günler geçirmişler, ancak zaman içerisinde Uşak'a uyum sağlamışlardır. Mustafa Rüstem Hoca okulunu açmış, eğitime başlamış, aile yaşam düzenini yeniden kurmuştur. Hamza Rüstem, babası Mustafa Rüstem Efendi'nin hususi mektebinde aldığı temel eğitimin ardından, Bursa Mülkiye İdadisi'ne yatılı öğrenci olarak gönderilmiş ve oradan da İstanbul'da Askeri Mühendislik Okulu'na başlamıştır.

Hamza Rüstem, mühendislik eğitimi devam ederken, Namık Kemal'in *Celâl* piyesinin el yazma nüshasını arkadaşlarına sınıfta yazdırdığı sırada yakalanmıştır. Başarılı bir öğrenci olan Hamza Rüstem'in hayatı beklenmedik bu olayla alt üst olmuştur. Jön Türk diye tutuklanmış, uzun bir süre yargılanmış, askeri talebe olması nedeniyle Yıldız Saray'ında süren tutukluluğun ardından Yemen'e sürgün edilmiştir. Zorlu geçen bu sürecin ardından perişan ve sefil bir halde olduğunu ifade eden Hamza Rüstem, *Bakış* dergisine İstanbul'dan Girit'e kaçışını şöyle anlatmıştır;

"Şefaatçilerimden bir arkadaş sadaret mektubi kalemi şifre memuru (dolayısıyla Sultan Hamid'in adamı, fakat Jön Türklerin hamisi ve elemanı) Salâhettin Bey'in müdahalesiyle, bâb-ı zaptiye'ye tesir etmesiyle bindirildiğim Romanya vapurundan kaçabileceğimi söyleyen polis'in direktifi ile İzmir'de sandalçı tabak Mustafa reis parolamı söyleyince bana bir yolcu valizi yükleyerek yalın ayak, başıkabak rıhtıma çıkmış ve hazırlanan mürur tezkiresiyle [geçiş yazısıyla] Midilli diye Girit'e gittim" (1941: 105).

Girit adasına gelen Hamza Rüstem, doğduğu liman şehri olan Kandiy'e sığınmıştır. Günümüzde adanın başkenti konumunda bulunan Kandiy'e, o yıllarda Türklerin hala yoğun yaşadığı şehirlerden biridir.

2. Hamza Rüstem'in Girit-Kandiy'e Yılları

Romanya vapuruyla gizlice Girit'e gelen Hamza Rüstem, ailesinin uzun süre yaşadığı Kandiy'e'de yalnız kalmış, hayatında yepyeni bir dönem başlamıştır. Mühendis olarak yaşamını devam ettirmeyi planlayan Rüstem, Kandiy'e'de 1896 yılı sonlarında başlayıp, kendisinden sonra aile fertlerinin günümüze kadar devam ettirdikleri fotoğrafçılık mesleğine ilk adımlarını atmıştır.

"Orada teklif edilen belediye mühendisliğini kabul etmeyerek beş kuruş yevmiye ile fotoğrafçı çırağı oldum. Bu meslekte istikbal görüyordum. Hakiki bir çırak gibi fotoğrafhanede yatarak ve temizlik işlerini de yaparak, dokuz ay sonra öğleleri iki saat istirahat hak kazandım. İşte bundan faydalanarak

³ Lagudaki ailesinin çocuklarının yetiştiği dönem, Girit'te Osmanlı hâkimiyetinin zayıflaması nedeniyle, Rumlar ve Türkler arasında yaşanan huzursuzluk ve çatışmaların çoğaldığı bir dönemdir. Bu olaylardan rahatsızlık duyan aile, Girit'te Müslümanları koruyan çetelere destek vermiş, bu destek aile içinde genç yaşta kayıplar yaşanmasına neden olmuştur. Mustafa Rüstem Efendi'nin kardeşi Cafer Efendi, Girit'te şehit olmuş, bir diğer kardeşi Süleyman Efendi ise bu dönemdeki olaylar sırasında kaybolmuştur.

⁴ Ayrıntılı bilgi için: Mehmet Ali Gökaçtı (2001). *Geographika: Yeniden Keşfedilen Yunanistan*, İstanbul: İletişim, s. 525.

İngilizlerin kampında fotoğraf, sonraları da bir tane ısmarlanan şeyleri düzine ile alarak ve yanına da bir çocuk katarak geceleri de giderek ticarete başladım. İlk sermayemi böylece edindim..." (Rüstem, 1941: 105).

Hamza Rüstem, Girit Kandiye'ye yalnızca üzerindeki kıyafetleriyle birlikte gelebilmiştir ve yaşamını sürdürmek için çalışmaya ihtiyacı vardır. Bahaettin Rahmi Bediz⁵'in yanında kendisi için gelecek gördüğü fotoğrafçılığa başlamıştır. Fotoğrafçılığa başlangıcını ise, "Ben daima hayatta kimsenin yapmadığı işi yapmaktan zevk alırım" (Rüstem, 1941: 105) diyerek açıklamıştır. Bu cümle aslında Hamza Rüstem'in dünya görüşünün ve yeniliklere açık, modern tavrının bir göstergesidir. Müderris olan babası Mustafa Rüstem Hoca'da oğlunun yeni mesleğini desteklemiştir. Hamza Rüstem, babasının desteğini şu şekilde anlatmaktadır; "45 sene evvel de Giridde tanınmış bir hoca 103 yaşında olan birinin oğlunun fotoğrafçılığa başlaması gariptir. Fakat hocam ve babam beni daima teşvik etmiş, kardeşlerime bile bir papazdan Fransızca ders aldırarak kadar ileri fikirli olduğundan bu mesleğin Türklerin de eline geçmesi için benim işlerimi takdirle karşılamıştır" (Rüstem, 1941: 105).

Hamza Rüstem, fotoğrafçılık ve ilk ticaret eğitimini Bahaettin Rahmi Bediz'den almıştır. Karın tokluğu ve yatacak yer karşılığında çıraklık yapmaya başlayan Hamza Rüstem, çalışkanlığı, meslek sevgisi, teknik becerisi, birden fazla yabancı dil bilmesi nedeniyle kısa zamanda kalfalığa yükselmiştir. Bu süreç Hamza Rüstem'in ustasından sonra Girit fotoğraf tarihine yön verenler arasına girmesinin yolunu açmıştır.

Bahaettin Rahmi Bediz, Girit'in ilk Müslüman fotoğrafçıları biri olarak tanınmaktadır. Günümüzde Bahaettin Rahmi Bediz'in fotoğraf ve kartpostalları Yunan ve Girit fotoğraf tarihi içerisinde oldukça önemli bir yer teşkil etmektedir. Yaşama bakışı, idealleri, kültürel birikimi, fotoğrafik bağlamda araştırmaları ve verdiği mücadele ile Bahaettin Rahmi Bediz, Osmanlı sınırları içinde Türk fotoğrafçıların yetişmesinde oldukça önemli isimlerden biri olmuştur.

Girit'te görev yapan yabancı askerlerin kırtasiye dükkanındaki fotoğraf makinesi ile fotoğraflarını çekmelerini istemesi üzerine rastlantısal bir şekilde fotoğrafçılık mesleğine başlayan Bediz, araştırmacı kişiliği ve öğrenme tutkusu ile kısa zamanda fotoğraf çekmenin inceliklerini öğrenmiş ve girişimci ruhu ile 'Photographeion Rahmizade Behaeddin' adıyla anılan ilk fotoğraf atölyesini 1896'da açmıştır. Fotoğrafçılık mesleğiyle ilgili dergi ve kitaplar getirtmiş, gelişmeleri yakından takip etmiş, fotoğrafhanesinde dönemin en iyi makinelerini ve malzemelerini kullanmaya özen göstermiştir.

Bahaettin Rahmi Bediz, *Foto* dergisindeki (1945) söyleşisinde Girit'ten ayrılışını şöyle anlatmaktadır: "Nihayet Meşrutiyet ilan edildi. İstanbul'da bir Türk müessesesi kurmak zamanı artık gelmişti. Giriddeki atölyemi orada yetiştirmiş olduğum müsait bir Türk gencine (şimdi İzmir'de mühim bir atölye ve ticarethane sahibi olduğumu iftiharla gördüğüm) Bay Hamza Rüstem'e bırakarak İstanbul'a koştum (1909)" (Aktaran: Ak, 2004: 82).

Bahaeddin Bediz, güvendiği ve çıraklıktan başlayarak yetiştirdiği Hamza Rüstem'i fotoğrafçı kimliği, çalışkanlığı, iş ahlakı ve iletişim becerileri nedeniyle fotoğrafhaneye ortak etmiştir. Bediz, İstanbul'a giderken firmasını, kullandığı *makinelere*, *teçhizatı*, *arşivi*⁶ ve *kartpostallar serisini*⁷ de devrettiği bilinmektedir. Bahaettin Rahmi Bediz, Girit'teki atölyesini Hamza Rüstem'e devrettikten sonra 1909'da İstanbul'a yerleşerek Babıâli'de Resne Fotoğrafhanesi'ni kurmuştur.

2.1. Behaeddin Fotoğrafhanesi Sahibi Hamza Rüstem

'Rahmizade Behaeddin Fotoğrafhanesi' (Photographeion Rahmizade Behaeddin), 7 Ağustos 1909 tarihinde devredildikten sonra, "Bahaeddin Fotoğrafhanesi Halefi Hamza Rüstem" (Phographeion Bahaeddin Succr. Hamza Rüstem) adıyla ticari yaşamına devam etmiştir. Hamza Rüstem, böylece ustası Bahaettin Rahmi Bediz adını da yaşatmıştır.

⁵ Seyit Ali Ak, *Fotoğraf ve Kartpostallarıyla Girit'ten İstanbul'a Bahaettin Rahmi Bediz: Beyaz Atlı Fotoğrafçı 1875-1951* isimli kitabında, "Bediz'in adı Girit ve Türkiye'yi kapsayan 50 yıllık çalışma döneminde değişik biçimlerde geçmektedir. 1935 tarihini taşıyan el yazısıyla kaleme aldığı özgeçmişine, 'Adım Bahaettin Rahmi Bediz' diye başlamaktadır. Bu nedenle adı, tüm kitapta böyle kullanılmıştır" alıntısına istinaden bu çalışma içerisinde de Bahaettin Rahmi Bediz kullanılmıştır. Ancak fotoğrafhanesinin adı "Photographeion Bahaeddin Rahmizade" olduğu ve bazı kaynaklarda da adı Baheddin olarak geçtiği için alıntılarda aynı şekilde bırakılmıştır.

⁶ Bahaettin Rahmi Bediz döneminden az sayıda makine ve teçhizat günümüze kalmış, fotoğraf arşivinin büyük bir çoğunluğu ise sonradan Mert Rüstem tarafından koleksiyonu için satın alınarak bir araya getirilmiştir.

⁷ Bahaettin Rahmi Bediz, Kandiye başta olmak üzere Girit'in diğer bölgelerine de giderek tarih ve doğal güzelliklerini fotoğraflamıştır. Meydanlar, yerleşim yerleri, köyler, sahiller, o devrin sokaklarında yürüten kadın ve erkekler, oynayan çocuklar, eğlence yaşamı, çarşı, pazar ve satıcılar gibi günlük yaşama ait fotoğrafları ile Girit'in görsel tarihini oluşturmada belgesel bir kaynak teşkil etmektedir. Bahaettin Rahmi Bediz fotoğrafları Girit'e, Türkiye'ye ve dünyanın pek çok yerine hazırladığı kartpostallar yoluyla yayılmıştır. Halen pek çok önemli koleksiyonda fotoğrafları ve kartpostalları yer almaktadır.

Girit'te bulunan yabancı askerlerin ailelerine buldukları yerleri gösterme, belgeleme ve tanıma isteği kartpostal ihtiyacını doğurmuştur. 19. yüzyıl sonlarına ait Girit kartpostallarının öne çıkan isimleri arasında olan Bahaettin Bediz'in eldeki kayıtlarda 201 adet numaralandırılmış, 10 adette numarasız kartpostalı vardır.

Kartpostalların yayın hakkı hala Hamza Rüstem Fotoğrafhanesine aittir ve bu belgeler Rüstem ailesinde mevcuttur. Toplam kaç adet basıldığı bilinmediği Girit kartpostalları dünyanın dört bir yanına dağılmıştır. Günümüze ulaşan bu kartpostallar üzerinde, o yıllarda yaşayanların özelemlerine, sevgilerine, korkularına, kaygılarına yönelik yazılanlar ise başka bir araştırmanın konusunu teşkil edecek boyuttadır.

Firma üç ana bölümden oluşmuştur; Stüdyo ve dış mekan çekimleri, karanlık oda hizmetlerinin verilmesi ve profesyonel/amatör fotoğrafçılara fotoğraf makinesi, cam levha, fotoğraf kartı, kimyasallar, foto-sunum malzemeleri ve benzeri fotoğrafçılık ürünlerinin satışı yapılmıştır. Hamza Rüstem, Avrupa'da gelişen teknikleri araştırmış ve uygulamış, satış bölümü için fotoğraf ekipmanları ve sarf malzemesinde son teknolojiyi takip ederek getirtmiştir.

2.2. Hamza Rüstem'in Evliliği ve Çocukları

Hamza Rüstem fotoğrafhaneyi devraldıktan sonra, düzenli bir yaşam için aile kurmak ve anne babasının da onayladığı bir evlilik yapmak istemiştir. Hakkında idam kararı olması nedeniyle Girit'ten Uşak'a gitmesi imkansız olan Hamza bey, bir fotoğrafını Uşak'taki ailesine yollamıştır. Baba Mustafa Hoca da oğlunun isteğini olumlu bularak, Salihli'de yaşayan akraba bir ailenin kızı olan 1887 Hanya doğumlu Zehra Hanımı⁸ uygun görerek evliliğin ilk adımı atılmıştır.

Hamza beyin ailesi ile birlikte Girit'e gitmek için yola çıkan Zehra Hanım, hiç görmediği biriyle, bilmediği bir yerde evlenerek yaşamına devam edecek kadar güçlü bir kadındır. Hamza Bey ve Zehra Hanım, Girit'te 1911'de ufak bir törenle evlenmişlerdir.

Hamza Bey ve eşi Zehra Hanım, istemelerine rağmen, yaklaşık 10 yıl çocuk sahibi olamamışlardır. İlk çocukları Hüseyin 1922'te, kızları Sabite 1923'te doğmuştur. Bir erkek ve bir kız sahibi olan Zehra ve Hamza Rüstem çifti mutlu bir aile olmuşlardır, ancak Girit'te yaşanan siyasi karmaşalar, Türk-Yunan hükümetleri arasındaki görüşmeler ve sonucunda mübadele anlaşması Rüstem ailesinin huzurunu bozmuştur.

3. Hamza Rüstem'in Girit'ten İzmir'e Gelişi

1923'te imzalanan Lozan Barışı sonucunda Yunanistan ve dolayısıyla Girit ile Türkiye arasında yapılmış olan mübadele, Hamza Rüstem'i bir karar alması için zorlamıştır. Karar verirken Kandiye'nin oldukça karışık siyasi yapısı, Girit'in Yunanistan'a bağlanması ve bu bağlamda Rumların içerisinde buldukları ruhsal yapı, iki taraf arasında yaşanan çatışmalar, Türklerin gittikçe azalması ve kalanların da mübadele ile adayı terk etme hazırlıkları gibi etmenler Hamza Rüstem'i oldukça etkilemiştir (Özel Sağlamtimur, 2012: 46). Yaşanan zorlu sürecin ardından Hamza Rüstem ev eşyalarının yanı sıra çalışanları ile birlikte stüdyo malzemelerini hazırlamış, mübadil olarak 1925'de yola çıkmıştır. Böylece 19. yüzyılda Girit'te kurulan fotoğrafane, 20. yüzyılda yaşanan savaşlar ve anlaşmalar sonucu İzmir'e gelmiştir.

Pek çok mübadilin yaşadığı sorunları, Rüstem ailesi ile birlikte göç etmek zorunda kalan çalışanları da yaşamıştır. O günlerde İzmir'de yangın ve ardından mübadele nedeniyle ev ve işyeri bulmak oldukça zor olmuştur. Ancak aile dostlarının büyük uğraşları sonunda Bornova'da bir eve yerleşen Hamza Rüstem, ailesi ve çalışanları, tüm mübadiller gibi acılar yaşamışlardır. Mübadele sonrasında, Zehra ve Hamza Rüstem'in kızları Sabite'nin kızıl hastalığı sonucu vefat etmesi, büyük bir kayıp ve eksiklik olarak tüm yaşamlarında hissedecekleri derin bir acı bırakmıştır.

3.1. Hamza Rüstem'in İzmir'de Stüdyosunu Kurması

Stüdyosunu yeniden kurmak için arayışlara başlayan Hamza Bey, kentin dinamiklerini göz önüne alarak en uygun yeri seçmiştir. Bu yer, kentin ticari ve yönetim merkezi olan Kemeraltı Çarşısı'nın Başdurak mevkiidir⁹.

Fotoğrafane, kuruluşun bugün de varlığını sürdürdüğü, Emirler Çarşısı önündeki binanın üst katında kurulmuştur. Emirler Çarşısı, tarihi Kemeraltı'nın en eski pasajlarından biridir. Pasaj, İzmir'in ünlü fotoğrafçılarından Hamza Rüstem'in fotoğrafhanesini açmasıyla, zaman içerisinde Hamza Rüstem Pasajı olarak anılmaya başlanmıştır.

Hamza Rüstem'in oğlu Nuri Rüstem'in anlatımıyla fotoğrafane;

"İşyeri olarak, kuruluşun bugünde çalışmasını sürdürdüğü Emirler Çarşısı'nda yan yana iki dükkan tutulur. Bu dükkanlar zeminde olup, fotoğraf malzeme ve makineleri ile eczalarına ayrılır. İthalat, toptan ve perakende olarak çalışmaktadır. Fotoğrafane için ise, pasajın kapalı bölümünün üstündeki teras katı tutulur ve burada yan yana iki stüdyo, karanlık odalar, çalışma ve müşteri kabul salonu hazırlanıp, fotoğrafane olarak hizmet vermeye başlar. O dönemde henüz elektrik ışığında çekim söz konusu değildir. Bu nedenle günışığında çalışma sürdürülür. Stüdyonun damı ve bir tarafı demir bir konstrüksiyon üzerine yerleştirilmiş camlardan oluşmaktadır. Böylece yüksekte ve üstü ile yan camlardan oluşan stüdyoda çekim için gerekli ışık sağlanmış oluyordu. Bu ışığın gerekli şekilde yönlendirilmesi, tavana ve yanlara asılan ray ve teller üzerinde hareketleri sağlanan ipek perdelerle gerçekleşirdi. Gündüz ışığı ile çekim 1938 yılına

⁸ Hamza Rüstem'in halası, Zehra hanımın dayısı ile evlidir.

⁹ Başdurak civar il ve ilçelere ulaşımın sağlandığı otobüs ve dolmuşların hareket noktasıdır. Yerleşim yerleri ile çarşının birleşim noktasıdır. Aslında Levanten ve Rum halkın alışveriş mekanı olan ve daha çok ithal ürünler satılan Frenk Caddesi ve imalathanelerle birlikte ticari faaliyetlerin yapıldığı Kemeraltı, İzmir'in önemli ticari merkezleridir. Ancak 1922 İzmir yangınından sonra şehrin tek alışveriş mekanı olarak Kemeraltı kalmış, Cumhuriyet'in ilk yıllarında Başdurak ve çevresi ile Kemeraltı cazibesini arttırmış, günümüzde de varlığını sürdürmeye devam etmiştir.

kadar sürecektir. 1938 yılında elektrik ışığında çekim başlayacak, fotoğrafhanede zeminde pasaj içine nakledilecektir"¹⁰.

Hamza Rüstem İzmir'e geldikten kısa bir süre sonra açtığı fotoğrafhanede, beraberinde Girit'ten gelen eski elemanları ile birlikte çalışmaya başlamıştır. Bu nedenle fotoğrafhanenin resmi dili uzun süre Rumcadır. Firmanın demirbaşları olan fotoğraf makineleri, agrandizör ve karanlık oda araç-gereç düzenleri, hatta foto kartlar bile Girit'ten aile ile beraber geldiği için fotoğrafhanenin tekrar faaliyete geçmesi çok kolay olmuştur.

Ustasının adını Girit'te kullanan Hamza Rüstem, adadan ayrılıp İzmir'e yerleştikten sonra da atölyesini yine "Bahaeddin Fotoğrafhanesi Sahibi Hamza Rüstem" adıyla İzmir Ticaret Odası'na 1925 yılında 1960 sıra numarasıyla kaydettirmiştir. Fotoğrafhanenin kurulduğu yıllarda İzmir'de çok fazla fotoğrafhaneye yoktur, aksine bu sanatı icra edecek kurumlara ihtiyaç vardır. 1922 öncesi İzmir'de gayrimüslimlerin özellikle Rum, Ermeni ve İtalyanların fotoğraf mesleğinde etkin oldukları görülmektedir. Foto Andromeneos, Foto Langello, Foto Zilpoche, Foto Garabed Doumainian, Foto Athanassiades gibi önemli fotoğraf stüdyoları sayılabilmektedir. İzmir'in kurtuluşundan sonra azınlıkların göç etmeleri nedeniyle birçok fotoğrafhaneye kapanarak bu alanda bir boşluk oluşmuştur.

Cumhuriyet'in ilanıyla başlayan süreç İzmir'deki Müslüman ve Yahudi vatandaşların fotoğrafçılığa başlamasına ve bu sanatın iki dine mensup yurttaşlarca benimsenmesine yol açmıştır. Mübadeleyle birlikte de İzmir artık eski mozaik kimliğinden sıyrılıp yeni bir sürece girmiştir (Alpay, 2003: 72). Böyle bir ortamda gelen Hamza Rüstem, İzmir'de stüdyo açtığı bilinen ilk Müslüman Türk fotoğrafçıdır.

Hamza Rüstem fotoğrafhanesi, fotoğraf çekim tekniği, kullanılan makine-teçhizat, aksesuar ve arka fonları ile tipik bir Cumhuriyet stüdyosu olarak faaliyet göstermiştir. Stüdyo içinde ve dışında çektiği portre ve önemli anlara tanıklık eden aile hatırası fotoğrafları, o günlerden günümüze kalmış belgelerdir¹¹. Bu fotoğraflara bakarak o yılların kıyafetleri, farklı kültürleri, giyim kuşamı, sosyal yaşamı, statüleri hakkında bilgi edinmek mümkün olmaktadır.

İzmirli pek çok ailenin albümünde Hamza Rüstem mühürlü fotoğraflar mevcuttur. Firma kurulduğu ilk yıllarda eski Türkçe ve Fransızca mühürler tercih edilmiştir. 1928 Harf Devrimi'nden hemen sonra ise, yeni harflerle hazırlanmış mühürler ve zarflar kullanılmaya başlanmıştır.

Hamza Rüstem, Girit'te fotoğrafçılık konusunda tanınan bir fotoğrafçı iken, İzmir'de her şeye yeniden başlaması gerekmiştir. Girit'ten birlikte geldiği stüdyo şefi Mustafa Sayar, fotoğrafçı Esat Suyolcu, satış bölümü sorumlusu ve muhasebeci Cafer Çınar ve karanlık oda sorumlusu Hasan Demren gibi alışık olduğu ekiple başlangıç yapmış ve bu ekiple uyumlu çalışan personeller yetiştirmiştir. Hamza Rüstem firmaya uyum ve iletişim sorunları yaşanmaması için, İzmir'de işe aldığı ilk çalışanlarını da genelde Giritlilerden seçmiştir.

Hamza Rüstem birikimi, kültürü, girişimci yapısı, ticari zekâsı ile İzmir ticaret yaşamı ve İzmir fotoğraf tarihinde kendi ekolünü yaratmıştır. Zaman içinde İzmir'de kadroya katılan çalışanlardan bazıları, daha sonra kendilerine ait stüdyolarını kurmuştur.

3.2. Hamza Rüstem'in İzmir'de Aile Yaşamı

Aile İzmir'de dil, kültür, örf ve adet sorunlarıyla uğraşmıştır. Girit'te yaşanan gündelik hayat, konuşulan dil, yenilen yemekler ve daha pek çok şey farklıdır. Yeniden yapılanma firma için, aileye oranla daha kolay olmuştur.

Hamza ve Zehra Rüstem'in diğer iki oğlu Nuri ve Metin İzmir'de doğmuştur. Hamza Rüstem, fotoğrafhaneye işlerini düzene soktuktan ve İzmir'de ailesi ile birlikte ev düzenini kurduktan sonra, Nuri Rüstem 1928 yılında, küçük oğlu Metin Rüstem ise 1931 yılında doğmuştur. Zehra ve Hamza Rüstem çiftinin kızlarının ölümüyle yaşadıkları acı, oğullarının doğumlarıyla birlikte yerini sevince bırakmıştır.

Küçük yaşlarından itibaren tüm çocuklar fotoğrafhanede çalışmıştır. Hüseyin, Nuri ve Metin Rüstem ilk fotoğraf ve ticari eğitimlerini babalarından alarak, kendilerini fotoğrafçılık mesleğinde geliştirmişlerdir. Hamza Rüstem, yetiştirdiği üç oğlu sayesinde firmanın günümüze kadar ayakta kalmasını sağlamıştır.

4. Bahaettin Rahmi Bediz İzmir'de

Babiâli'deki atölyesini İstiklal Harbi'nden sonra bir müddet devam ettiren Bahaettin Bediz, devlet erkânının Ankara'ya taşınması sonucunda orayı mecburen kapatmıştır. Stüdyosunu Çağaloğlu'nda Divanyolu'na yakın Hüdaverdi Apartmanı'na nakletmiş, ancak işler yeterince iyi gitmemiştir. Atölyesini kalfaları Ali Rıza ve Selahattin Beylere kiralayarak, Hamza Rüstem Bey'in de çağrısıyla İzmir'e gelmiştir.

¹⁰ Hamza Rüstem'in oğlu Nuri Rüstem'in daktiloda yazdığı, ancak yazım tarihi belli olmayan belgeden alıntıdır.

¹¹ Günümüzde kullanılan asetat film taşıyıcıların yerine o yıllarda cam negatifler kullanılmıştır. Özel olarak hazırlanan emisyon, cam plakaların üzerine sürülür, kurduktan sonra cam negatifler kullanılmaya hazır hale getirilirdi. Bu cam negatifler 10x15 cm, 18x24 cm, 30x40 cm büyüklüğünde hazırlanırdı. Bu nedenle de kullanılan makinelerde objektiflerde oldukça büyüktür. Film hassasiyeti 5-25 asa arasındadır, pozlama süreleri uzun ama sonuçlar mükemmeldir. Elektrik lambasından yararlanana kadar gaz lambası ile baskı yapılmış, cam negatifin izi kağıda düşürülmüştür.

Hamza Rüstem, ustasını İzmir'e davet etmiş ve fotoğrafhaneye ortak olması için teklifte bulunmuştur. Ancak İzmir'e gelen Bahaettin Rahmi Bediz ve Hamza Rüstem arasında ticari bağlamda anlaşma gerçekleşmemiştir.

Yapmayı planladığı ortaklık anlaşması istediği gibi sonuçlanmayan Bahaettin Rahmi Bediz, 1927 yılında büyük oğlu Rıza Bey'le birlikte 1936 yılına değin çalışacakları İzmir'de 2. Beyler sokağında Foto Resne'yi kurmuştur¹². Bahaettin Bediz ve Hamza Rüstem birbirlerine rakip olmalarına rağmen, aralarında hiçbir zaman sorun yaşamamışlar, birbirlerine her zaman destek olmuşlardır.

5. İsim Değişikliği: Hamza Rüstem Fotoğrafhanesi

Behaeddin Bey, Resne Fotoğrafhanesi'ni, İzmir'de İkinci Beyler sokağında açmıştır. Hamza Rüstem o güne kadar bir saygı göstergesi olarak sürdürdüğü "Behaeddin Fotoğrafhanesi Sahibi Hamza Rüstem" adını değiştirip, 1927 yılından itibaren "Hamza Rüstem Fotoğrafhanesi" unvanı ile çalışmasını sürdürmeye başlamıştır.

1935 yılında Konak'ta Güzel İzmir Hanı altındaki mağazada, kuruluşun şubesi açılmıştır. Bu şubenin yönetimine Girit'ten beraber gelen Ali Balım geçirilmiştir. Ali Balım önce buraya ortak olmuş, daha sonra ustası Hamza Rüstem bu fotoğrafhaneyi tamamen Ali Balım'a bırakmıştır. Aynı şekilde yanında çalışan Esat Suyolcu için de Keçeciler'de bir fotoğrafhanesi açmıştır.

Cumhuriyet gazetesinin ülkemizde ilk kez 1929 yılında düzenlediği güzellik yarışmasında Feriha Tevfik birinci olmuştur. 1932 yılında düzenlenen 2. yarışmanın birincisi Keriman Halis ise "Dünya Güzeli" seçilmiştir. Her iki yarışma güzellerinin fotoğraflarını gazetenin isteği doğrultusunda Foto Hamza Rüstem'in yanı sıra Foto Weinberg, Sebah Joaillier, Foto Febus, Foto Femina, Foto Kanzler, Foto M. Oka, Foto Artistik, Foto Amerikan, Foto Namık, Ferit İbrahim, Foto Süreyya, Foto Turan, Foto Resne ve Foto Rekor çekmiştir (Ak, 2001: 97). Bu isimler, 1930'lar Türkiye'sinin stüdyo fotoğrafçılığı alanında en önemlileri olarak bilinmektedir.

İzmir sokakları, manzaraları, tarihi mekanlar, Fuar'a ait görüntülerden hazırlanan foto-kartların tüm Türkiye ve yurtdışına dağıtımı sağlanmıştır. Ancak fotoğrafhanenin geçirdiği yangın ve su baskını arşivin büyük kısmının zarar görmesine neden olmuştur.

Bir okul niteliği taşıyan fotoğrafhanede kadın personel ve fotoğrafçılar da kadroya dahil edilmiştir. Kişisel mahremiyetler gözetilerek kadınların fotoğrafları çekilirken (Portre, kına gecesi, düğün, loğusa çekimleri vb.) İkbâl İlkbahar¹³ gibi kadın fotoğrafçılar görevlendirilmiştir. Firmada müşteri hizmetleri sorumlusu olarak İlhan Hanım'da uzun yıllar çalışmıştır.

1940'lı yıllar 2. Dünya Savaşı nedeniyle ekonomik anlamda oldukça sıkıntılı geçmiştir. Bu yıllarda fotoğraf malzemesi bulmak zorlaşmıştır. Hizmetin aksamaması için cam negatif plakalar ağartıcılarla temizlenip, özel hazırlanan emülsiyonlarla kaplanarak yeni çekimler için hazır hale getirilmiştir. Yeterince fotoğraf kartı bulunmadığı için fotoğraflar 10x15'lik kartlar 4'e bölünerek basılmış, böylece bir karttan 4 baskı çıkarılmıştır. Eldeki bayat kartları kullanmak için ise, yeni formüller geliştirilerek baskı yapılmıştır. Bu zor günlerde ekonomik açıdan fotoğrafhaneye destek olması için, boş olan raflara havlular yerleştirilmiş ve satışı yapılmıştır.

1950 yılında Hamza Rüstem, yeni bir yönetim planlamasına giderek, stüdyo ve malzeme satış bölümü olarak işletmesini ikiye ayırmıştır. Stüdyo yönetimini Othmar Pferschy ile birlikte çalışan ve mesleğin inceliklerini öğrenen ortanca oğlu Nuri Rüstem'e devretmiştir. Kendisi de malzeme ithalat ve ticaretinin yapıldığı satış bölümünün başına geçmiştir, bununla birlikte oğulları Hüseyin ve Metin Rüstem'de fotoğrafçılık mesleğini diğer şubelerde devam ettirmiştir.

6. Hamza Rüstem'in Vefatı

Fotoğraf çekimlerine 90'lı yaşlarında bile devam eden Hamza Rüstem İzmir'de çok sevilen, saygı duyulan bir kişidir. Fotoğrafın yanı sıra hayatın pek çok alanında örnek teşkil eden sosyal faaliyetlerini sürdürmüştür. Cumhuriyet yıllarında yavrukurt ve izciliğin İzmir'de gelişmesine destek vermiştir. "1955'de de Türkiye İzciler Birliği kurulmuş, Hamza Rüstem başkurtluk yapmıştır. 1957'de İzmir'de oymakbaşı yardımcısı olarak görev alan, küçük izcilerin "Dedekurt" adını verdiği bu yenilikçi ve çalışkan insan; yaşlılığında bile küçük yavrukurtlarla yapılan bütün törenlere katılarak, aktivitesini bu alanda da gösteren

¹² Bahaeddin Rahmi Bediz'in 1927-1936 İzmir dönemi, bir ismi ve aile geleneğini sürdürme savaşının son yıllarıdır. Çektikleri fotoğrafların arkasına "Resne Fotoğrafhanesi Bahaettin Rahmi Bediz, Bahaettin ve oğlu Rıza-İzmir" kaşesini vurmuştur. Bu dönemin en dikkate değer çalışmaları İzmir kent manzaraları ve çevre illerin tarihi yörelerini içeren genellikle 13x18 cm. olarak basılmış foto kart çalışmalarıdır.

¹³ 1938 yılında Hamza Rüstem Fotoğrafhanesi kadrosuna katılan İkbâl İlkbahar, Hamza Rüstem'in arkadaşı fotoğrafçı Salih Zeki Salihazade'nin kızıdır. İkbâl Hanım 10 yaşında babasından fotoğrafçılığı öğrenmek ister ve babası hevesini kırmamak için kızının ilk öğretmeni olur. Girit'ten İzmir'e geldikten sonra evlenen İkbâl Hanım babasının ve bir süre sonra da eşinin hastalıkları nedeniyle çalışmak zorunda kalır. Çalışmak için babasının Girit'ten beri çok yakın arkadaşı olan Hamza Rüstem'e başvurur, fotoğrafçı olarak çalışma hayatına başlar. Eşinin 1938'deki vefatından sonra stüdyonun devamlı çalışanı olur. Fotoğrafçılık bilgisi ile dış çekim sorumlusu olarak doğum, sünnet, nişan, kına gecesi düğün gibi kadınlara özel fotoğraf çekimlerine gider.

bir lider olmuştur" (Orhon Targaç, 1999: 107). Özellikle izciliğini ileri yaşına rağmen devam ettirmiş, törenlerde en önde yürüyerek gençlere örnek olmuştur.

Hamza Rüstem, 21 Haziran 1971'de yaşama gözlerini kapatmıştır. İzmir'de 22 Haziran 1971'de çıkan Yeni Asır gazetesindeki ölüm ilanında, ölüm haberi "Dedekurt Hamza Rüstem vefat etti" başlığıyla verilmiştir.

1950-1993 yılları arasında, Nuri Rüstem yönetimindeki fotoğrafçı stüdyo çekimlerinin yanı sıra dış çekimler, fotoğraf malzemesi ve ekipman satışı yaparak İzmir fotoğraf yaşamına hizmet etmiştir. Nuri Rüstem fotoğraf bilgisi ve teknolojik gelişmeleri takip etmesi sayesinde işletmeye çağdaş bir yapı kazandırmıştır. Siyah-beyaz fotoğraf tekniğini iyi bilerek kullanmasının yanı sıra, ışık kullanımı ve estetik arayışı ön plana çıkmış, özellikle portre fotoğraflarında rötuş gerektirmeyen fotoğraflar çekmiştir. Nuri Rüstem, 1993 yılında fotoğrafhaneyi yeğeni Mert Rüstem'e devretmiştir. Fotoğrafçı, *Hamza Rüstem Projeksiyon ve Fotoğrafçılık* adı altında ticari yaşamına başarıyla hala devam etmektedir.

Mert Rüstem, mühendislik eğitiminden sonra başladığı fotoğrafçılık yaşamında önce dedesi Hamza Rüstem ve fotoğrafhaneyle ilgili, daha sonra fotoğraf tarihi bağlamında önemli gördüğü makine, teçhizat ve fotoğrafları toplamaya başlamıştır. 14 Nisan 2011'de Karşıyaka Belediyesi tarafından açılan *Hamza Rüstem Fotoğraf Evi*'ne başşöşü olarak katkı vermiş, Hamza Rüstem'in kişisel eşya, fotoğraf ve arşivinin yanı sıra fotoğraf tarihi bağlamında biriktirdiği makine teçhizat ve fotoğraf koleksiyonunun da bir kısmını bağışlamıştır.

Sonuç

Hamza Rüstem disiplinli, çalışkan ve yenilikleri takip eden, uygulayan ve çalışma arkadaşlarına öğreten bir fotoğrafçı olmuştur. Bilgi birikimini paylaşmaktan çekinmeyen, bildiğini öğreten ve bilmediğini araştırıp öğrenmeye çalışan bu fotoğraf ustası, fotoğrafhanesinde birçok meslektaşını yetiştirmiş, kendi stüdyolarını açmalarına destek olmuş ve İzmir'de fotoğrafçılığın gelişimine katkıda bulunmuştur.

Hamza Rüstem, aktif olarak mesleğini yaptığı dönemde gazete fotoğrafları, manzaraları, sokak ve mekân görünümünü gerektirdiği zaman çekmesine rağmen önemli bir stüdyo fotoğrafçısı olarak tanınmış ve İzmirliyi fotoğraflamıştır. İnsanların kişisel tarihini görsel olarak belgelemiş, ülke folkloruna kendine özgü yerel bir renk katmıştır. Rüstem gerek stüdyosunda, gerek evlerde, gerekse toplantılarda pek çok kişi ve aileyi fotoğraflamıştır. O günlerin kılık kıyafeti, yaşam tarzı, sosyal statü sembolleri, onun fotoğraflarında kolaylıkla görülebilmekte, toplumsal değişimlerin izleri sürülebilmektedir. Bu fotoğraflarda toplumsal değişimin izleri, İzmir'in görsel tarihini oluşturan doğal ve tarihi görünümde, fuar gibi kamusal alanlarda, nikah, nişan, düğün gibi törenlerde, toplumsal davranış veya toplum içerisindeki sosyal ilişkilerde, aile, arkadaş gibi insanların bir aradalığında, giyim, saç biçimi, kullanılan aksesuarlar gibi dönemin moda öğelerinde vb. görülebilmektedir.

Hamza Rüstem'in fotoğrafları yıllar geçtikçe anı fotoğrafı olmaktan çıkarak, bir dönemi, bir yeri, tarihi bir olayı simgeleyen fotoğraflar haline dönüşmüştür. Hamza Rüstem ve fotoğrafları, yalnızca İzmir'in görsel tarihi bağlamı içerisinde değil, aynı zamanda Türk fotoğraf tarihi içerisinde de önemli bir yer teşkil etmektedir. Bu çalışmada, Hamza Rüstem'in hayatı ve fotoğrafçılığına ait kırılma noktaları araştırılarak ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Arkasında birden fazla araştırmacının konusunu oluşturacak güçte fotoğraf bırakan Rüstem ve dolayısıyla fotoğraflarının tarihsel, antropolojik, etnografik, sosyolojik vb. pek çok açıdan incelenmeye açık olduğu düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- AK, Seyit Ali (2001). *Erken Cumhuriyet Dönemi Türk Fotoğrafı 1923-1960*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- AK, Seyit Ali (2004). *Fotoğraf ve Kartpostallarıyla Girit'ten İstanbul'a Bahaettin Rahmi Bediz: Beyaz Atlı Fotoğrafçı 1875-1951*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- ALPAY, Akın Atilla (2003). *Stüdyo Fotoğrafçılığı ve İzmir Örneği*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi GSF Sinema TV Anabilim Dalı.
- ÇAKMAK, Biray (2011). "Modernleşen Osmanlı Taşrasında Maârif: Uşak Kasabası'nda Açılan Özel Okullar", *CTAD*, Yıl 7, Sayı 14, (Güz), 40-64.
- GÖKAÇTI, Mehmet Ali (2001). *Geographika: Yeniden Keşfedilen Yunanistan*, İstanbul: İletişim.
- ORHON TARGAÇ, Zeynep (1999). "Dünden Bugüne Stüdyolar: Hamza Rüstem", *Fotoğraf Dergisi*, Sayı: 25, 107-108.
- ÖNTUĞ, Murat-SOLAK, Erdoğan (2005). *Uşak'ta Eğitim. İlkler Şehri Uşak*, Uşak: Batıkol Matbaacılık.
- ÖZEL SAĞLAMTİMUR, Zuhâl (2012). *Hamza Rüstem Fotoğraflarında İzmir'in Görsel Tarihi: 1925-1950*, İzmir: Yayımlanmamış Ege Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi (BAP), Proje No: 08-İLTİF-002.
- RÜSTEM, Hamza (1941). "Fotoğraf Mesleğinde 45 Sene", *Bakış Dergisi*, İzmir.
- Kişisel Görüşmeler**
- Ali Denizci (Firma çalışanı), 2002-2006 arasında farklı görüşmeler.
- Erol Usal (Görüntüleme Aygıtları Teknikeri), 2008-2009 arasında farklı görüşmeler.
- Mert Rüstem, 2002-20015 arasında farklı görüşmeler.
- Nermin Rüstem, 15 Temmuz 2002, 21 Mart 2008.
- Reşat Akmaç (Dönemin İzmir Fotoğrafçıları Odası Başkanı), 25 Kasım 2008, 5 Mart 2009.
- Vala Rüstem, 8 Ağustos 2002, 28 Mart 2013.

EKLER

Fotoğraf 1: Hamza Rüstem, Girit

Fotoğraf 2: Hamza Rüstem, İzmir

Fotoğraf 3: Mustafa Rüstem Hoca ve öğrencileri, sağ yanında oğlu ve öğrencisi Hamza Rüstem

Fotoğraf 4a:

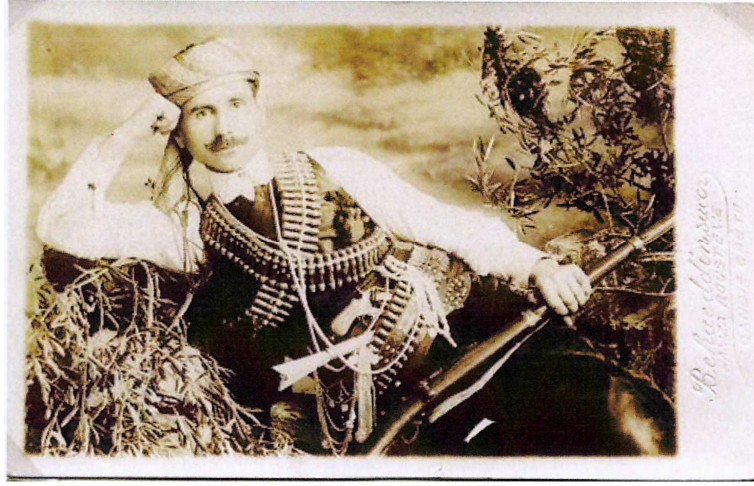

Fotoğraf 4b:

Fotoğraf 4c:

Fotoğraf 4a,b,c: "Bahaeddin Halefi Hamza Rüstem" damgalı Girit Dönemi Fotoğraf Örnekleri

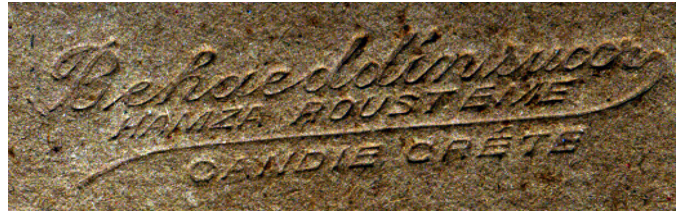

Fotoğraf 5a:

Fotoğraf 5b:

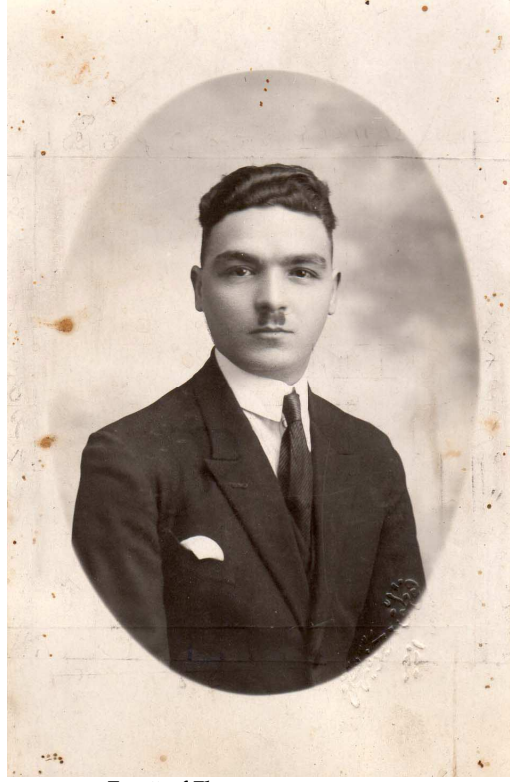
Fotoğraf 5a,b: "Bahaeddin Halefi Hamza Rüstem" damgalı Girit Dönemi Fotoğraf Örnekleri

Fotoğraf 6: Hamza Rüstem'in Girit'te Kullandığı Mühür Örneği
"Behaeddin succr HAMZA ROUSTEME CANDIE CRÉTE"

Fotoğraf 7a:

Fotoğraf 7b:

Fotoğraf 7c:

Fotoğraf 7d:

Fotoğraf 7a,b,c,d: Osmanlıca "Foto Hamza Rüstem İzmir" Damgalı Dönemsel Değişimleri Yansıtan Fotoğraf Örnekleri. Sağ alt köşede Fotoğraf 7d üzerinde yazılı olan metin: Refet Bey kardeşime 14/3/927 (1927) Ankara

Fotoğraf 8a:

Fotoğraf 8a,b: Hamza Rüstem mühürlerinde Yunanca, Fransızca ve Osmanlıca kullanılmıştır. İzmir dönemi Fransızca örnek, "Hamza Roustem RUE EMIRLER ZADE SMYRNE"

Fotoğraf 8b:

Fotoğraf 9: Hamza Rüstem fotoğrafhanesinin dış çekimlerinden örnek, Tayyare Piyangosu

Fotoğraf 10: Firmaya ait bir ilan

Fotoğraf 11: Dedekurt Hamza Rüstem